

LENGYELNÉ KISS KATALIN*

Egy szakmúzeumi kiállítás margójára

Az Öntödei Múzeum „Vasöntészeti emlékek a múlt század végéről (1880–1914)” című időszaki kiállítása

1993–94-ben az addigi fenntartó – a Lenin Kohászati Művek és utódvállalatai – válságos helyzete következtében kétségessé vált, hogy Budapest első ipari műemléke, a Ganz Törzsgyár öntödéje s az épületében működő szakmúzeum egyáltalán fennmaradhat-e? A technikátörténeti szakma jó értelemben vett „lobbyszása” szerencsére eredményes volt, s az Öntödei Múzeum 1994 októberében a kulturális kormányzattól kapott egy „mentőövet”, nevezetesen azt, hogy az Országos Műszaki Múzeum filiáléjaként működhet tovább.

Az élet lassacskán kezdett visszatérni a múzeumba, a rendezvények száma megszorodott, s így 1996-ban már arra is gondolhattunk, hogy a millicentenáriumi ünnepségekhez kapcsolódóan mi is rendezzünk egy nagyobb szabású kiállítást.

Amikor megszületett az ötlet, hogy a millennium korában virágkorát élő magyar vasgyártás és vasöntészet azon termékeit, mives tárgyait mutassuk be, amelyek a száz évvel ezelőtti városképek kialakításához szerkezeti vagy díszítőelemként hozzájárultak és még ma is fellelhetők, megindult a források felkutatása.

Ez egyrészt a tárgyak gyűjtésére, másrészt a korabeli szakirodalmi forrásokra vonatkozott. Az anyaggyűjtésben Wild László műemlékvédelmi szakmérnök és Pusztai László művészettörténész sietett segítségünkre.

Természetesen az ember először a múzeum saját gyűjteményét tekinti át, mit is mutathatunk be e tárgyban? Sajnos, a témához kapcsolható tárgyak száma nem volt túl nagy az Öntödei Múzeumban.

Ekkor fordultunk a műemléki tárgyak újraöntésével foglalkozó két nagy üzemhez, a Kandeláber Rt-hez és a Patina Kft-hez, s nem hiába. A Kandeláber Rt. szentendrei telephelyén Duráczky Zoltán főmérnök és kollégái készségesen megengedték, hogy féltve őrzött „kincseiket” átvizsgálhassuk. Így mutathattuk be a századvégi utcai lámpák oszlopöntvényeinek változatos típusait, az eredetileg a MÁV pályaudvarokon használatos perontartó oszlopot, az utcai padok típusait stb. Abban is segítettek, hogy néhány falikar lámpafejjel együtt, világítva emelje a kiállítás fényét. A Patina Kft. pesterzsébeti öntödéjében dolgozó kollégák is kölcsönöztek régi korlátdarabokat, lép-

* Az Országos Műszaki Múzeum Öntödei Múzeuma, 1027 Budapest, Bem József utca 20.

csótagokat, öntőmintákat, s *Jagicza István* ügyvezető igazgató azt is lehetővé tette, hogy a műhelyek mélyén néha elbújva, elfeledve lapuló régi darabokat átnézzhessük. Eljutottunk a Budapest Galéria süllyási szoborraktárába is, ahol a Vigadó előtti kerítésrács két szép oszlopára bukkantunk. Ezeket a Galéria múzeumunknak ajándékozta.

S az ember kezdett az utcán is más szemmel járkálni. Itt is, ott is felfedeztük szakmánk múlt századi remekeit, s ezeket is sikerült kölcsönkérni, vagy gyűjteményünk számára megszerezni. Így például a Pest és Buda címerével ellátott szép ívű falikart, a Dohány utcai zsinagóga eredeti ablakkeretét, a városligeti millenniumi híd korlátozlopát, az egykori Ferencz József-híd eredeti díszítógombját vagy a Nyugati pályaudvar vonórúd-takaródíszét. A MAHIR egy óriási korabeli öntöttvas hirdetőoszlopot, a FŐKERT faveremrácsot adott kölcsön. *Megyeri Károly* lakatosmester felújított utcanévtáblát hozott, hámosi testvérmúzeumunktól sírkeresztet kaptunk.

Lelkesen segítettek a magángyűjtők és az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (OMBKE) öntő szakemberei. Kaptunk utcabútorokat, öntöttvas falikutat, utcai kútfejet és kifolyót, virágtartót és korlátelemezeket, s örömmel segítettek a szállításban, a néha szinte megoldhatatlannak látszó gondokban. Hétvégeken társadalmi munkában rozsdátlanították és festették az öntvényeket, takarították a múzeumot, szerelték a kiállítási tablót.

Természetesen azt is célul tűztük ki, hogy a pozitív példákat felmutassuk. Hiszen hála a Ráday Mihály nevével fémjelzett városvédők egyre lelkesebb seregének, tereink, utcáink sok helyütt újulnak meg, s amikor ezeket stílusosan, netán autentikusan újítják föl, akkor a mai öntödék is szívesen elégitik ki az ún. nosztalgiaöntvényeket megrendelő építészek igényeit.

Ezért bemutattuk az Öntödei Múzeum szakmai segítségével újjávarázsolt székesfehérvári öntöttvas pavilont, az Oetl-gyár egykori, 1879-es kiállítási pavilonját, amelyet 1974-ben éppen az OMBKE helyi tagtársai öntöttek újjá.

Többek között a főváros megbízásából a millicentenárium tiszteletére hozták rendbe a pesti Duna-parti viaduktot a Kandeláber Rt. szakemberei. A Patina Kft. munkatársai újították fel a millenniumi földalatti sok alkatrészét, a pesterzsébeti pásztorbot alakú utcai lámpákat, de sorolhatnánk tovább a jó és örömteli példákat.

Végül is, az Öntödei Múzeum e témakörbe illeszthető anyagával (34 db) együtt 96 tárgyat állítottunk ki. A múzeumi parkban álló, eredetileg gázvilágítású lámpák sora is beleillik a kiállítás tematikájába, hiszen ezeket 30 éve *Kiszely Gyula* éppen azért gyűjtötte össze, hogy ezzel is megmentsen egyet-egyet a különböző öntödék termékeiből.

Párhuzamosan folyt a kutatás a szakirodalmi források körében.

A szakkönyvtárunkban és archívumunkban, valamint az Országos Műszaki Múzeumban e tekintetben igen gazdag anyag állt rendelkezésünkre. Egyrészt összefoglaló művekben, könyvekben búvárkodtunk, másfelől pedig olyan archív anyagokat igyekeztünk felmutatni, amelyek részletekre, finomságokra derítettek fényt.

A vasnak az építészetben betöltött szerepét legalaposabban átfogó mű *Császár László*: „Korai vas és vasbeton építészetünk” című könyve, a millennium korabeli utcai hangulat képeit *Jalovszky Katalin–Tomsics Emőke*: „A tegnap világa” című műve alapján idéztük föl. Az egyházi építkezés témakörhöz *Gerő László*: „Magyarországi zsinagógák” című könyve adott nagy segítséget, a közelmúlt városépítészeti pozitív példáit pedig *Ráday Mihály*: „Városvédő beszédek 2.” munkája segített megtalálni.

Egy-egy öntvény eredetének megtalálásához legtöbbször a múzeum könyvtárában, illetve az OMM könyvtárában őrzött korabeli katalógusok tanulmányozása segített hozzá.

Ez volt a legnehezebb, de legtöbb örömet adó kutatás. Hiszen egy 1910-es aninai vagy hisznóvízi katalógust, gyártmányismertetőt már átlapozni is csodálatos élmény! Hát még, amikor az ember megtalálja a szép ívű lámpatartó öntvények rajzait, rátalál a piliscsabai kertből behozott kútkagyló rajzára egy Oetl-katalógusban, vagy meggyőződhet a Honi Műipar 1880-as kötetében lévő terv szerint öntött pavilon oszlopméreteiről, ill. rábukkan a Ganz és Társa 1901-es gyártmányismertetőjében azokra azoknak az öntöttvas oszlopoknak a rajzára, amelyeket a millenniumi kiállítás területén is alkalmaztak.

Igazán jó érzés volt, amikor a múzeumi kollégák is lelkesen támogatták munkánkat, hiszen pl. a Vendéglátóipari és Kereskedelmi Múzeum könyvtára és archívuma sietett segítségünkre, hogy azt a bizonyos hirdetőoszlopot korabeli plakátokkal díszíthessük föl, s a Budapest Történeti Múzeum is soron kívül másolta le a fotótárában talált anyagot.

Hol öntötték ezeket, a századvég utcáit, városait „felöltöztető”, az épületek belső tereit díszítő darabokat?

Az öntészettörténet kutatóinak munkái adnak erre feleletet. A millenniumot megelőző időszak ipari fellendülése természetszerűleg a vaskohászat, s így a vas- és acélöntészet virágkorát is jelentette. *Edvi Illés Aladár* 1896-os munkái, *Kiszely Gyula* történeti albuma, az 1900-as párizsi világkiállításról szóló munka, *Kovács László* szacikke szolgált vezérfonalként e terület felderítéséhez.

Az épületalkatrészek tervezését, gyártását és összeszerelését főleg három budapesti gyár: Oetl Antal Vasöntődéje és Gépgyára, a Schlick-féle Vasöntő és Gépgyár Rt. és a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. múzeumunk helyén is működő öntődéje végezte.

Számos kisebb műhely is foglalkozott vasművességgel, ami alatt öntést és kovácsolást is érthetünk. A kisebb tömegű oszlopokat, konzolokat, lépcső-, folyosó- és erkélyrácsokat, kútfejeket, kályhákat ebben az időszakban inkább a vidéki vasgyárak öntődei gyártották, mint pl. a Brassói Bánya- és Kohórézsvényegylet ruszkiezai (ma Rusca Montana, Románia), Csáky László gróf prakfalvi (ma Prakovce, Szlovákia), a Heinzelmann-féle Vasgyár-bányatársulat hizsnyóvízi (ma Lubeník, Szlovákia), *Jacobs Ottokár* kassa-hámori (ma Szlovákia), a M. kir. Vas- és Acélgyár diósgyőri, *Lántzky Sándor* szentkeresztbányai (ma Vlăhita, Románia), *Kramer J.* színóbányai (ma Cinobaňa, Szlovákia), a magyar királyi kincstár kisgarami (ma Hronec, Szlovákia) és libetbányai (ma L'ubietová, Szlovákia), a Nadrágyi Vasipari Társaság nadrágyi (ma Nadrág, Románia), *Prihradny* Ödön dolhai (ma Dovhe, Ukrajna), a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. nyustyai (ma Hnúšť'a, Szlovákia), a Sárkány I. Károly örökösei és társai csetneki (ma Štitník, Szlovákia), a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasút-társaság aninai (ma Anina, Románia) öntőműhelye.

Kiválasztottuk és áttekintettük azoknak a neves építészeknek a munkásságát, akik szerették és szívesen alkalmazták a vasat. *Pusztai László* segítségével az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Építészeti Múzeumában terveket, dokumentumokat találtunk e témakörben. Így bemutathattuk pl. *Foerk Ernő* egyik pályázatát, a Nyugati pályaudvar terveit, a kisköfalatti állomástervét, a kolozsvári házsongárdi és a budapesti Fiumei úti temető öntöttvas emlékeiről készült felvételeket, az Iparművészeti Múzeum *Lechner Ödön* által tervezett tetőszerkezetét, a Fővám téri Vásárcsarnok terveit.

Összesen 7 tervrészlet, 56 korabeli és mai fotó, 30 korabeli gyártmányismertető rajzmásolata, 3 eredeti archívumi anyag (oklevél, jelentés), 57 könyvből másolt fotó v. ábra adta végül annak a 16 tablónak és 4 vitrinnek a szakirodalmi háttérét, amelyek köré a kiállítás tárgyait csoportosítottuk.

Ez a 16 téma az alábbi volt:

1. Építészek, akik szerették és szívesen alkalmazták az öntöttvasat
2. Csarnoképületek vasszerkezete
3. Épületek öntöttvas díszítőelemei
4. Lakóházak öntöttvas díszítőelemei
5. Középületek szerkezeti és díszítőelemei
6. Pavilonok öntöttvasból
7. Hidak
8. Pályaudvarok
9. Öntöttvas az egyházi építészetben
10. Korabeli vasgyárak és öntödék fényképei
11. Magyarország vasgyárainak és öntödéinek termelése 1806–1913 között
12. Utcaképek a századforduló idején
13. Utcaképek felújított utcabútorokkal
14. Utcai lámpák száz éve és ma

15. Öntöttvas a síremlék-művészetben

16. A millenniumra épült, a millicentenáriumra felújították

A négy vitrinben féltve őrzött öntvénytöredékeket, korabeli öntödei katalógusokat, a vajdahunyadi magyar királyi vasgyár (ma Hunedoara, Románia) *Kerpely Antalnak* készített 1890-es albumát mutattuk be.

Előadásomban arra szerettem volna rámutatni, hogy egy kis szakmai múzeum is képes a nagyközönség számára is élvezhető kiállítást rendezni, ha tárgyait és írott forrásait feldolgozza, s ha kiaknázza a vonzáskörzetébe tartozó műszaki értelmiség szakmaszeretét, tenni akarását, áldozatvállalását.

A kiállítás tárgyi anyagának összegyűjtésekor azt tapasztaltuk, hogy az utóbbi 10-15 év alatt bekövetkezett kedvezőtlen gazdasági változások alaposan szétzilálták hazai öntödéink rendben lera-kott dokumentumait, mintaraktárait. Sokszor követhetetlen a tulajdonosváltás, a termelés-szerkezet változása. Nagy energiát kell arra fordítanunk, hogy a jelen és a közelmúlt ipartörténeti forrásait megmentjük. A szakemberekben erősíteniünk kell azt az igényt, hogy ne engedjék ezeket nyomtalanul eltűnni, hiszen szakmánk, s az egyetemes ipartörténet forrásai: hazánk kulturális örökségének ugyanolyan jelentőségű részei, mint más ágazatokéi, s egyszer majd ezeket is fel kell mutatnunk a jövő nemzedékeinek.

FORRÁSOK ÉS LELŐHELYEK

1. A kisköfalatti Deák téri állomásának tervei, Országos M. Vízügyi Hivatal – Mezőgazd. és Élelmiszerügyi Minisztérium (OMVH-MÉM) könyvtára.
2. *Jalovszky-Tomsics: A tegnap világa*, Officina Nova Kiadó, 1992. Öntödei Múzeum könyvtára.
3. Ganz és Társa. Elektromos vasút. Vonalfelszerelési tárgyak. 1901. Bp. Öntödei Múzeum könyvtára.
4. *Edvi Illés Aladár: Műszaki ismertetések az 1896. évi ezredéves országos kiállításról* 189., XXX. kötet. XII. füzet. Öntödei Múzeum könyvtára.
5. A pesti Dunapart felújítása. Fotómásolat, 1995. Kandeláber Rt. archívuma.
6. *Oetl Antal* Vasöntöde és gépgyára. Gyártmányismertető, 1910. Öntödei Múzeum könyvtára.
7. Ganz Company. Gyártmányismertető, Öntödei Múzeum könyvtára, E 8.
8. A Vigadó a századfordulón. Képeslap, Kovács László gyűjteménye.
9. Duna-parti korzó a századfordulón. Fényképmásolat, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum archívuma.
10. Az Andrássy út felújított kandeláberei, Öntödei Múzeum archívuma, *Maros Vera* felvétele, 1986.
11. Századfordulós postaláda a budai várban, Öntödei Múzeum archívuma, *Lengyelne Kiss Katalin* felvétele, 1986.
12. *Ráday Mihály: Városvédő beszédek* 2. Széchenyi Könyvkiadó, 1988. Pusztai L. saját tulajdona.
13. *Kern Robert*, Bp., Gyártmányismertető, 1894. OMM könyvtára, Kc. 23.
14. *Teudloff K. és Dittrich T.* gyártmányismertetője, 1909. OMM könyvtára, Kc. 17.
15. Az Aninai Vasmű gyártmányismertetője, 1910. OMM könyvtára, Kd. 21.
16. *Dercsényi: Budapesti műemlékek*, Corvina Kiadó, Bp., 1990. Öntödei Múzeum könyvtára.
17. *J. B. Ulrich* gyártmányismertetője, Bp., 1914. Öntödei Múzeum könyvtára.
18. *Hasenörl Ede* gyártmányismertetője, Bp., 1910. OMM Könyvtára, Kb. 374.
19. Ganz és Társa gyártmányismertetője, Bp., 1906. OMM könyvtára, Kb. 14.
20. Ipari és Kereskedelmi Közlöny, 1887. 1. sz. 9. p. Öntödei Múzeum könyvtára.
21. *Kiszely Gyula: A magyarországi öntészet története képekben*, OMBKE, 1978. Öntödei Múzeum könyvtára.
22. *Edvi Illés Aladár: Budapest műszaki útmutatója*, Pátria Nyomda, 1896. Öntödei Múzeum könyvtára.
23. A Ganz és Társa nagydíjat nyert a párizsi világkiállításon, 1900-ban. Eredeti oklevél. Öntödei Múzeum könyvtára.
24. Párizs 1900. Öntödei Múzeum könyvtára.
25. *Császár László: Korai vas és vasbeton építészetünk*, Műszaki Könyvkiadó Bp., 1978. OMM könyvtára.
26. Útijelentés felvidéki műszaki emlékekről. Öntödei Múzeum archívuma.
27. *Šarudyová, Mária: Topografia zeleziarní na Slovensku v. 19.* Storocí, Košice, 1989. Öntödei Múzeum könyvtára.
28. *Gerő László: Magyarországi zsinagógák*, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1989. Pusztai László tulajdona.
29. Honi Műipar, I. évf., 1880. Bp. Öntödei Múzeum könyvtára.
30. Jelentés az Oetl-pavilon helyreállításáról. Öntödei Múzeum archívuma.
31. Öntöttvas pavilon Vácott. Öntödei Múzeum archívuma, *dr. Ládai Balázs* felvétele, 1996.
32. Kassai pavilon. Öntödei Múzeum archívuma, *Sarudy István* felvétele, 1978.
33. A Ferenc József-híd tervei, Építőipar, XX. évf., 1896. 1. sz. 69–73. o. OMVH-MÉM könyvtára, MD 2843.
34. 100 éves a hídgyártás... Öntödei Múzeum könyvtára.
35. Öntöttvas kút a Ráday utcában. Öntödei Múzeum archívuma, *Huszics K.* felvétele, 1996.
36. *Kállay-Pusztai-Stipta: Bírósági épületek Magyarországon*, HG és Társa Kiadó, Bp., 1993. Öntödei Múzeum könyvtára.

37. Öntöttvas ablakkeret. Patina Kft. telephelye.
38. Öntöttvas korlátelelem. *Városi Gyula* magángyűjteménye.
39. Öntöttvas korlátelelem. Kandeláber Rt. telephelye.
40. Törley-gyár öntöttvas csigalépcsője. Öntödei Múzeum archívuma, *Huszics György* felvétele, 1996.
41. *Pereházy Károly*: Régi házak Pest-Budán, Műsz. Könyvkiadó, Bp., 1976. Öntödei Múzeum könyvtára.
42. *Kovács László*: Magyarország öntészete az I. világháborúig, Bányászati-Kohászati Lapok Öntöde, 41. k. 1990. 12. sz. 265–277. o. Öntödei Múzeum könyvtára.
43. *Kerpely Antal* újévi emlékkönyve, 1891. I. 1. Öntödei Múzeum archívuma.
44. Baross Gábort ábrázoló öntöttvas plakett. Öntödei Múzeum gyűjteménye.
45. Az aninai nagyolvasztó indításakor öntött emlékérem. Öntödei Múzeum gyűjteménye.
46. Kályhalap-töredék. Öntödei Múzeum gyűjteménye.
47. *Kerpely Antal*: Vaskohászati kézikönyv, Selmezbánya, 1873. Öntödei Múzeum könyvtára.
48. *Pichler Jakab* munkakönyve. Öntödei Múzeum archívuma.
49. Kaláni Bánya- és Kohó Rt.: Gyártmányismertető, 1910. Öntödei Múzeum könyvtára.
50. Dolha-Rókamezői Vasgyár és Ásó-kapa Hámor. Gyártmányismertető, 1910. Öntödei Múzeum könyvtára.
51. *Sárkány Károly* örökösei és társa. Gyártmányismertető, 1910. Öntödei Múzeum könyvtára.
52. *Kramer János* vasgyára. Gyártmányismertető, 1913. Öntödei Múzeum könyvtára.
53. Öntvénytöredék a Ferencz József hídról. *Wild László* magángyűjteménye.
54. Kútöntvény. *Bornemissza Lajos* magángyűjteménye.
55. Kút kifolyó-öntvény. Magángyűjtemény.
56. Faveremrács. Főkert gyűjteménye.
57. Lánchíd korlátdarabja. Közlekedési Múzeumtól kölcsön.
58. Falikút öntvény. *Steiner József* magángyűjteménye.
59. Lámpatartó fali konzol. Vista Utazási Iroda épületéről kölcsönkérve (Bp., Andrássy út 1–3.)
60. Plakátmásolatok a millennium idejéből. Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum archívuma.
61. Hirdetés. Vasárnapi Újság, 1889. 22. sz. 359. o. Széchenyi Könyvtár.
62. Hirdetés. Vasárnapi Újság, 1890. 8. sz. 131. o. Széchenyi Könyvtár.

Gyűjteményünkben ilyen tárgyak dominálnak, továbbá vannak olyanok is, amelyek a tudományág történetén nemcsak sikerekhez és elismeréshez vezetnek. Például például a Múzeumi Műhely oszlopok, akkor egy helyen megtekinthető lesz a magyar öntödei és kovácsipar történetének teljes összefoglalása.

Röviden szereznék néhány kémiai és kémikusokkal kapcsolatos emléket bemutatni.

THAN KÁROLY-ESZKÖZEI

Valószínű, hogy Than Károly (1834–1900) volt a múlt század legjelentősebb magyar kémikusa. A pesti Tudományegyetem kémiai professzora, az I. számú Chemical Institute vezetője, ahol 49 évig volt a kémikus tanárságok nagy vezetője. Az 1872-re a budapesti Trófstól kezdve felépült egykori Intézet épületében végzett kísérletek és itt tanította az egyetemi hallgatókat a kémiai kísérletekre.

A Than Intézetből a múzeumból ismert néhány kísérleti eszköz:

Gázfajlesztésre használatos laboratóriumi eszköz. Az eredeti címke felirata „I. számú Chemical Institute” olvasható.

Bunsen-féle abszorpcióméter (I. sz. 79.342.1), abszorpcióméréseknél használták. Ezzel az eszközzel határozták meg a Bunsen-féle abszorpciós együtthatót.

A Than Károly-féle eudióméter (I. sz. 79.342.2) tartozéka az állványra szerelhető Bunsen-féle (I. sz. 79.342.2), amely meglehetősen egyszerű. Tudomásom szerint csak az a két tartozéka maradt fenn a Than Károly-féle eudióméterek, amelyeket az 1885. évi Országos Kiállításra mutatott be a tanár.